

ГЛОБАЛЬНА ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

А. П. Голіков

д.г.н., професор

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

meo_1@ukr.net

Розглядаються постулати Томаса Мальтуса про закони народонаселення, а також погляди членів Римського клубу з демографічної проблеми. Підкреслюється, що на початку існування клубу його члені звертали основну увагу на протиріччя між суспільством і природою, але потім, по мірі накопичення знань про стан справ на планеті, прийшли до висновку, про необхідність приділяти пріоритетну увагу соціальним, насамперед демографічним проблемам. Саме члені клубу 50 років тому порушили на науковому рівні проблему перенаселення Землі. Аналізується сучасна динаміка чисельності населення світу, вказуються безпосередні чинники її швидкого зростання в країнах, що розвиваються, – ранні шлюби, вплив релігії, традиції зі створення багатодітних сімей, заборона абортів тощо. Оцінюються тенденції, що відбуваються в динаміці чисельності населення світу під впливом програм ООН з планування сім'ї, які здійснюються країнами «периферії» за фінансової підтримки міжнародних організацій. Розглядаються прогнози межі зростання народонаселення світу, що визначені за допомогою математичних моделей, складених різними фахівцями. Обґрунтовуються заходи з вирішення проблеми майбутнього перенаселення Землі, що включають підвищення рівня освіти та охорони здоров'я в країнах, що розвиваються; реалізацію положень Концепції нового міжнародного порядку у відносинах між країнами «центру» і «периферії»; перехід до планового світового розвитку на базі моделі глобальної рівноваги.

Ключові слова: народонаселення, демографічна проблема, зростання, тенденції, програми, прогноз, «центр», «периферія».

ГЛОБАЛЬНАЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Рассматриваются постулаты Томаса Мальтуса о законах народонаселения, а также взгляды членов Римского клуба по демографической проблеме. Подчеркивается, что в начале существования клуба его ученые обращали основное внимание на противоречия между обществом и природой, но затем, по мере накопления знаний о состоянии дел на планете, пришли к выводу о необходимости уделять приоритетное внимание социальным, прежде всего демографическим проблемам. Именно ученые клуба 50 лет назад подняли на научном уровне проблему перенаселения Земли. Анализируется современная динамика численности населения мира, указываются непосредственные факторы, обуславливающие ее быстрый рост в развивающихся странах, – ранние браки, влияние религии, традиции по созданию многодетных семей, запрет абортів и проч. Оцениваются тенденции, происходящие в динамике численности населения мира под влиянием программ ООН по планированию семьи, осуществляющиеся странами «периферии» при финансовой поддержке международных организаций. Рассматриваются прогнозные пределы роста народонаселения мира, определенные с помощью математических моделей, составленных разными специалистами. Обосновываются меры по решению проблемы будущего перенаселения Земли, включающие: повышение уровня образования и здравоохранения в развивающихся странах; реализацию положений Концепции нового международного порядка в отношениях между странами «центра» и «периферии»; переход к плановому мировому развитию на базе модели глобального равновесия.

Ключевые слова: народонаселение, демографическая проблема, рост, тенденции, программы, прогноз, «центр», «периферия».

GLOBAL DEMOGRAPHIC PROBLEM OF THE PRESENT: THE STATE AND THE PROSPECTS

This article considers Thomas Malthus's principles of population and the opinions of the Rome Club members as to the demographic problem. The article notes that at the beginning of the existence of the club its members paid their attention mainly to the contradictions between the society and the nature. But later accumulating the knowledge of the general current affairs on the planet, they came to conclusion about a necessity to prioritize social and mainly demographic problems. These are the Rome Club members who raised the issue of the overpopulation of the Earth on a scientific level 50 years ago. The article also analyzes contemporary dynamics of world population and identifies the direct factors that contribute to its rapid growth in the developing countries (early marriages, influence of religion, traditions in creating large families, prohibitions of abortions etc). We estimate trends in the world population dynamics under the impact of UN programs on family planning that are carried out by the "periphery" countries with the financial support of international organizations. We consider prediction limits of world population growth that are defined with the usage of mathematical models and set by different specialists. We also justify measures as to solving the problem of the future overpopulation of the Earth that includes the increase of the level of education and public health service in developing countries; the implementation of the Concept of a new world order between the "core" countries of the and the "periphery"; transition to the planned world development based on the model of global equilibrium.

Keywords: population, demographic problem, growth, trends, programs, outlook, "center", "periphery".

Актуальність проблеми. Сучасне людство стикається з багатьма проблемами свого розвитку. Проблеми екологічна, продовольча, водогосподарська, забруднення атмосфери, військові конфлікти тощо набувають хронічного стану. Це обтяжує бюджети національних економік, заважають соціально-економічному розвитку людського суспільства і погрожують самому його існуванню. Про важливість та актуальність піднятої проблеми свідчить прийнята в грудні 2015 р. у Парижі Угода про клімат, яка підписана представниками практично всіх країн світу. Але проблема клімату, як і багато інших проблем сучасності, на думку автора, певною мірою є похідним від проблеми народонаселення. Такої думки дотримується і відомий учений, член Римського клубу, Сергій Капіца: «Коли я був членом Римського клубу, — згадає він, — там обговорювалися глобальні проблеми — гонка ядерних озброєнь, протиракетна оборона та інші. Тоді ж стало зрозуміло: головна проблема — це проблема зростання людства» [5]. Враховуючи вищевикладене, автор вважає за доцільне розглянути на фоні існуючих проблем людства сучасний стан глобальної демографічної проблеми та перспективи її вирішення.

У 1798 р. вийшла робота Томаса Роберта Мальтуса «Нариси про закони народонаселення». У роботі говорилося, що:

1. Через біологічну здатність людини до продовження роду, його фізичні здібності використовуються для збільшення своїх продовольчих ресурсів.

2. Народонаселення жорстко обмежене засобами існування. При цьому населення росте в геометричній прогресії, а засоби існування — в арифметичній. Враховуючи закон зі зменшення родючості земель, настане час, коли ресурсів для людства почне не вистачати.

3. Зростання народонаселення може бути зупинене лише зустрічними причинами, які зводяться до моральної стриманості в цьому питанні або нещастя (війни, епідемії, голод) [1].

У постулатах Томаса Мальтуса є серйозні недоліки:

По-перше, він не брав до уваги механізм саморегуляції населення (Європа, Японія, США, Австралія та ін. високорозвинені країни і регіони зараз це наочно демонструють).

По-друге, не враховував дії міграційних потоків, які перерозподіляють населення щодо ресурсів планети.

По-третє, не враховував можливості науково-технічного прогресу («зелену революцію» і інш.).

Незважаючи на критику постулатів Томаса Мальтуса, потрібно визнати, що в дечому він був правий — збільшення чисельності населення планети у наш час вступає в серйозне протиріччя з її можливостями забезпечити життя і діяльність людини. Це, зокрема, підтверджується роботами вчених Римського клубу.

Сучасні глобальні проблеми людства усвідомлені світовою спільнотою. Їх наявність зафіксовано

багатьма документами ООН та іншими міжнародними урядовими і неурядовими організаціями. Для вирішення проблем людства створені організаційні структури та наукові центри світового та національного значень.

Однією з найбільш авторитетних міжнародних неурядових організацій у галузі сучасних проблем людства є «Римський клуб» — міжнародна неурядова організація, діяльність якої спрямована на вирішення глобальних проблем.

Початкову роботу з глобальних проблем, за пропозицією Клубу, провів американський фахівець з комп'ютерного моделювання Дж. Форрестер. Результати його дослідження, які опубліковані в книзі «Світова динаміка» (1971), показали, що продовження колишніх темпів споживання природних ресурсів у 2020-х роках призведе до всесвітньої екологічної катастрофи. Виходячи з цього, спочатку Римський клуб звертав основну увагу на протиріччя між суспільством і природою, але потім, у міру накопичення знань про стан справ на планеті, прийшов до висновку, що треба приділяти пріоритетну увагу соціальним, насамперед демографічним проблемам. Саме вчені клубу 50 років тому на науковому рівні порушили проблему перенаселення Землі. Демографічна проблема планети знайшла своє відображення в наукових доповідях Римського клубу: «Цілі для людства» Денніса Габора, «Межі зростання» Денніса і Донеллі Медоуз (1972), «За межами зростання» Едуарда Пестеля (1987) та в інших дослідницьких роботах і програмах. Ці наукові дослідження проводились під егідою ООН із залученням видатних учених усього світу — Яна Тінбергена, Дж. Форрестера, Сергія Капіци, Василя Леонтєва та ін.

Пошук «меж зростання» людства на основі побудови багатофакторних математичних моделей привів їх до думки про необхідність стримування подальшого розвитку виробництва, зростання чисельності населення й інших складових у світовому відтворювальному процесі.

У наш час наслідки відносного і абсолютного зростання населення світу одержали таку актуальність, що отримали статус глобальної проблеми. Саме народонаселення розглядається багатьма фахівцями як один з головних факторів, який не тільки перешкоджає задоволенню матеріальних потреб, але й загрожує самому виживанню цивілізації.

За станом на 1.01.2015 р. на планеті проживає понад 7,135 млрд людей. З найдавніших історичних епох до початку минулого століття чисельність населення світу збільшувалася повільно. Тільки близько 1800 р. вона досягла 1 млрд осіб. У 1950 р. чисельність населення дорівнювала 2,6 млрд чол. Потім сталося неймовірне: населення Землі почало зростати феноменальними, вибуховими темпами (рис. 1).

Переважає кількість населення проживає в Азії. Серед найбільших країн світу за чисельністю населення у 2015 р. були: Китай — 1,37 млрд чол., Індія — 1,27 млрд чол., США — 320 млн чол., Індонезія —

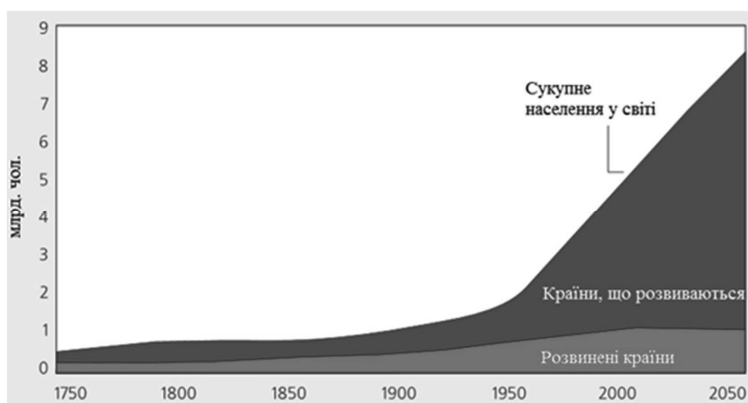

Рис. 1. Динаміка зростання чисельності населення. Джерело: [6]

255 млн чол., Бразилія — 204 млн чол., Пакистан — 186 млн чол., Нігерія — 183 млн чол., Бангладеш — 158 млн чол., Росія — 146 млн чол., Японія — 126 млн чол. [6].

Найбільшим природним приростом населення характеризуються країни Африки, зокрема Нігерія, Єгипет, Ефіопія, Чад, а також Бангладеш, Бразилія, Індія, Індонезія, Колумбія, Мексика, Пакистан, Таїланд, Туреччина, Філіппіни. Вони забезпечують половину глобального приросту населення.

До причин різкого підвищення чисельності населення у країнах, що розвиваються, фахівці відносять: ранні шлюби (наприклад, згідно із законодавством Ірану, чоловікам дозволяється вступати до шлюбу з 9 років, жінкам — з 12); вплив релігії; традиції до створення багатодітних сімей; заборона абортів.

Згідно з міжнародною статистикою, зараз щорічно народжується приблизно 130 млн чол., а помирає — 50 млн чол. [6]. Отже, абсолютний природний приріст дорівнює 80 млн чол. При збереженні таких темпів через 2 століття вся поверхня суші планети може бути заселена з щільністю — 1 чол. на 1 кв. м.

За прогнозами вчених, уже до 2025 р. чисельність населення досягне 8,3 млрд чол., а у 2050 р. — 9,2 млрд чол. [2]. Наведені дані породжують тривожні прогнози стосовно долі людства, оскільки виникає загроза світовим економічним, політичним і екологічним системам.

Скільки людей може прогодувати Земля? Є багато думок з цього питання, від найпесимістичніших (1 млрд і менше) до дуже оптимістичних (25 млрд чол.). За різними методиками розрахунків, що використовувалися окремими вченими Римського клубу, максимальна чисельність населення, яку може витримати Земля, — 9-12 млрд чол. Але член цього клубу, академік Сергій Петрович Капіца, вважає, що «при розумних припущеннях Земля може підтримувати протягом тривалого часу до 15-25 млрд людей» [5].

Найпоширеніша думка стосовно вирішення демографічної проблеми як у масштабах окремих країн, так і в цілому на планеті — планування народжуваності.

Зазвичай виокремлюють три типи відтворення населення: «звужений», «простий», «розширений».

Розширений тип відтворення населення (іноді його називають «мексиканський») має місце у країнах «периферії». Сумарний коефіцієнт народжуваності у перерахунку на одну жінку в них значно перевищує 2,15. У більшості країн Африки він, наприклад, становить 4-6 дітей на одну жінку.

Враховуючи проблеми, які виникають внаслідок швидкого зростання чисельності населення, багатьма країнами, що розвиваються, ще з 1960 р. проводяться заходи зі скорочення його природного приросту. У цьому значну допомогу таким країнам надає спеціальний Фонд ООН з народонаселення та міжнародна Асоціація з батьківства.

На початку 1974 р. 30 країн, що розвиваються (у тому числі Індію, Єгипет та ін.), офіційно здійснивали програму з планування сім'ї. З 1984 р. до міжнародної Програми ООН з планування сім'ї приєдналися Китай, Бангладеш, Бразилія, Індонезія, Кенія, Мексика, Нігерія, Пакистан.

Третя Всесвітня міжурядова конференція з народонаселення (Каїр, 1994 р.) прийняла декларацію з покращення становища жінок, що мало активізувати їх участь у плануванні сім'ї.

У наш час практично всі країни, що розвиваються (крім 9 із 136), підтримують заходи, спрямовані на виконання міжнародної програми з планування сім'ї, — перешкоджають раннім шлюбам, стимулюють використання засобів контрацепції, сприяють залученню жінок до суспільно корисної діяльності тощо. Цьому значною мірою сприяють програми з народонаселення, що реалізуються під егідою ООН і супроводжуються міжнародною фінансовою допомогою. Достатньо відзначити, що тільки у 2010 р. її обсяг склав 10 млрд дол. США. (Щоправда, з цих коштів лише 5 % витратилися на заходи з планування сім'ї, 18 % — на репродуктивне здоров'я, а 71 % — на профілактику ВІЧ/СНІДу [3]).

Заходи, що здійснюються країнами світу, перш за все тими, що розвиваються, у напрямку зменшення природного приросту дають певні результати. Так, у країнах, які офіційно декларували мету зі зниження народжуваності, коефіцієнт сумарної народжуваності за останні 35 років зменшився на 3,1; у країнах, які офіційно цього не декларували, — на 2,2 і навіть у тих країнах, які намагалися підвищити народжуваність, — на 1,6 (рис. 2).

Якщо і надалі країнами «периферії» будуть активно впроваджуватися заходи з планування сім'ї, то, згідно з математичними моделям С.П. Капіци, починаючи з 2010 р. має розпочатися зменшення абсолютного приросту населення (рис. 3).

Можна вважати, що людство спрямовується до такої моделі, коли приріст населення приблизно до-

рівнюватиме смертності і загальна чисельність населення буде залишатися відносно стабільною. Тобто, на відміну від попередніх років, приріст населення буде відбуватися не за гіперболічним математичним законом (коли швидкість зростання чисельності населення пропорційна квадрату його кількості), а за логістичним законом (рис. 4).

Причиною даного явища вчені вважають зниження народжуваності, яке сталося спочатку в економічно розвинутих країнах, а зараз спостерігається і в країнах, що розвиваються. Батьки в сучасному світі віддають перевагу принципу: «якісно виростити 1-2 дітей».

Звертає на себе увагу те, що демографічна ситуація в країнах дуже тісно корелюється з якістю життя населення. У високо розвинутих країнах «центру», з високим національним доходом на душу населення, рівнями освіти та охорони здоров'я, відтворення населення характеризується «звуженим», або «простим» типом («французький» і «англійський» типи відтворення). Витрати на освіту становлять у цих країнах 5-6 % ВВП, а середні терміни навчання – від 9 до 14 років. Навпаки, у країнах, що розвиваються, де розширений тип відтворення населення («мексиканський»), витрати на освіту 1-2 % ВВП, а терміни навчання від 1 року в Буркіна-Фасо до 8,4 – в Бразилії.

Особливо важлива тривалість навчання для дівчаток. Існує зворотний зв'язок між тривалістю їх навчання й кількістю народжуваних пізніше ними дітей. Отже, збільшення термінів навчання населення, особливо жінок, – один зі шляхів до зниження народжуваності в цих країнах.

Основні труднощі у вирішенні глобальної демографічної проблеми, як і інших проблем людства, полягають у тому, що вони належать до класу емерджентних. На відміну від традиційних проблем, для їх подолання немає достатніх матеріальних, фінансових та інтелектуальних ресурсів. За оцінками ООН, на подолання всіх глобальних проблем сучасності людство вже зараз повинно витрачати більше 1 трлн доларів США щорічно [2], що перевищує суму річного приросту ВВП усіх країн світу разом. Враховуючи це, суспільство має зосередитися на розв'язанні ключових проблем людства. Саме такою є проблема народонаселення світу.

Рис. 2. Динаміка зниження народжуваності на 1 жінку в країнах «периферії». Джерело: [3, с. 576]

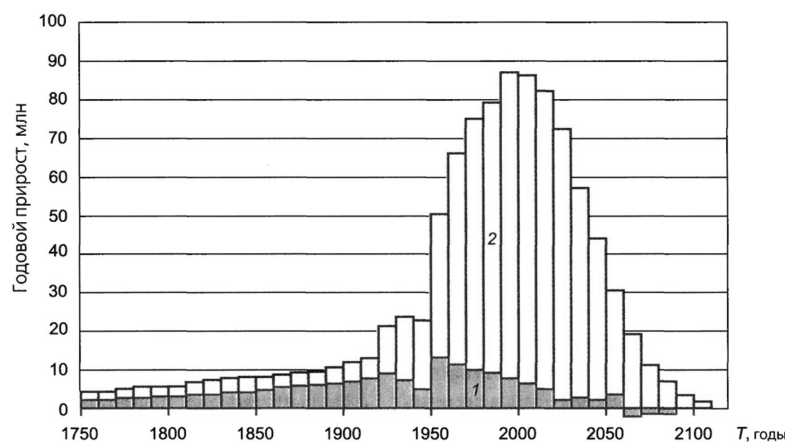

Рис. 3. Прогноз природного приросту населення Землі за С.П. Капіцею. Джерело: [6, с. 89]

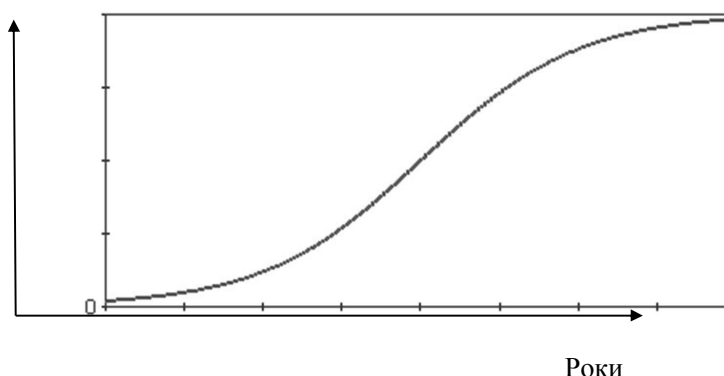

Рис. 4. Зростання чисельності населення за логістичним законом. Джерело: [2]

Висновки:

1. Глобальна демографічна проблема є визначальною в системі сучасних проблем людства. Від її вирішення значною мірою залежить гострота та можливості вирішення інших глобальних проб-

лем – продовольчої, водогосподарської, екологічної, якості життя та ін.

2. Причиною виникнення глобальної демографічної проблеми є: «вибухове» зростання кількості населення в країнах «периферії», що пов'язане з ранніми шлюбами, впливом релігій, традиціями до створення багатодітних сімей, заборонаю абортів і використання засобів контрацепції, короткі терміни отримання освіти й низький рівень освіченості населення (особливо серед жінок).

3. При збереженні сучасних темпів зростання чисельності населення світу його кількість до 2050 р. може досягти 9,2 млрд чол., що ставить під загрозу можливість подальшого розвитку людського суспільства через виснаження ресурсів планети.

4. Заходи, які здійснюються за програмами ООН з планування сім'ї у країнах, що розвиваються, дають певні результати зі зменшення народжуваності дітей у перерахунку на одну жінку, але все ж відтворення населення в цих країнах ще відбувається за

його розширеним типом, і чисельність населення продовжує зростати відносно швидкими темпами.

5. Важливим важелем у вирішенні демографічної проблеми людства є покращення якості життя у країнах «периферії» з підвищенням макроекономічних показників та рівня освіти. Світовий досвід свідчить, що це сприяє суттєвому зниженню народжуваності. Реалізація даних завдань базується на втіленні в життя Концепції нового міжнародного економічного порядку, згідно з якою високорозвинені країни мають створити пільгові умови для країн, що розвиваються, для участі в міжнародних економічних відносинах, допомогти їм у соціально-економічному розвитку, полегшити борговий тягар.

6. Стосовно проблем людства є сенс звернутися до одного з положень Римського клубу, в якому вчені клубу вбачають вихід з катастрофічної ситуації, що може відбутися внаслідок розвитку глобальних проблем, а саме перехід до планового світового розвитку на базі моделі глобальної рівноваги.

Література:

1. Аникин А. В. Мальтус и мальтузианство / А. В. Аникин // Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1975. – С. 266–274.
2. Доклад Генерального секретаря (E/CN.9/2011/5). – Нью-Йорк: ООН, 2011.
3. Иванов С. В. Снижение рождаемости в странах Юга: политика вокруг политики / С. В. Иванов // Экономический журнал ВШЭ. – 2011. – № 4. – С. 565–582.
4. Капица С. Мои воспоминания / С. Капица [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://profilib.com/chtenie/29761/sergey-kapitsa-moi-vozpominaniya-43.php>
5. Капица С. П. Демографическая революция и будущее человечества / С. П. Капица // В мире науки. – 2004. – № 4 – С. 82–91.
6. Food and Agriculture Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org>.